

DESTANIN TARİFİ

Emine GÜR SOY-NASKALI

Konum destanın tarifi olacak. Destan nedir? Bu soruyu cevaplandırmaya, destanın sınırlarını çizmeye çalışacağım.

Bu güne kadar destan üzerinde tabii ki çok kıymetli araştırmalar yapıldı, elimizde, meselâ, Maurice Bowra'nın "Heroic Poetry" gibi, Nora Chadwick ve Victor Zhirmunsky'nin "Oral Epics of Central Asia" gibi çalışmaları var. Türk destanları üzerinde Rusça araştırmalar ve neşirler mevcut. Tabii bir de bu araştırmalara kaynak olan destan derlemeleri, destan metinleri var. Radloff'un çalışmaları apayrı bir öneme haiz. Fakat şive veya dil engeli sebebiyle her neşriyatı takip edemiyoruz. Erişebileceğimiz neşirlere ihtiyaç duyuyoruz. Dil engeli sebebiyle ancak bazı kaynakları değerlendirebiliyoruz. Meselâ bir "Kökötöydün Aşı"nı Hatto'nun İngilizceye tercümesi olduğu için kullanabiliyoruz. Yoksa ikinci, üçüncü elden aktarmalara, özetlere müracaat ediyoruz.

Destan nedir sorusuna karşılık olarak, hence, Türk edebiyatının şaheserlerinden biri olan *Manas* destanını parmakla göstermek ve "işte destan budur" diyerek cevap vermek gerekir. Bundan sonra *Manas*'ı tahlil etmek, hususiyetlerini sayıp sıralamak ve hangi eserleri bu belirleyici hususiyetler çerçevesine dahil edebileceğimizi gözden geçirmek gerekir. Neticede, bazı eserleri kayıtsız şartsız bu çerçeveye dahil edebileceğimizi göreceğiz, bazı eserler karşısında tereddüde düşeceğiz, yine bazı eserler için ise -destan özelliklerinden bazılarını sergilese bile- "bu eser destan sayılmaz" sonucuna varacağız.

Bir benzetme ile uygulayacağım yöntemi açıklayayım. Uygulayacağım yöntem dört ayaklı bir masayı işaret edip tarif ettikten sonra üç ayaklı, tek ayaklı, kare, dik dörtgen, yuvarlak, oval, çekmeceli masaları, sehpa ve sinileri gözden geçirmeye benzeyecek. Belki gözden geçireceğimiz örneklerin hepsinde bir masa niteliği mevcut olacak ama iş isimlendirmeye gelince bazı masalara yemek masası, bazılarına çalışma masası ama bazılarına da masa değil çekmeceli dolap veya sehpa diyeceğiz.

Şimdi destanın özelliklerine geçelim ve *Manas* destanını muhteva yönünden ele alalım. *Manas* destanı, Kırgız kahramanı Manas'ın doğumunu, çocukluğunu, en yakın arkadaşı Alaman Bet'in hayatını ve Manas'ın hizmetine girişini, Manas'ın Uygur kahramanı Er Kökçö ile boy ölçülmesini, bir cenaze şölenini, şölene kimlerin davet edildiğini, şölen sırasında yer alan çeşitli müsabakaları, bilhassa at yarışlarını ve güreşleri, Manas'ın evlenmesini, ölümünü, yeniden hayata dönüşünü, oğlu Semetey ve torunu Seytek'in serüvenlerini konu eder. Gözlerimizin önüne muazzam bir pano serilmiştir. Bu panonun içinde tüfek yapımından süslenip taranıp takıp takıştırmaya, çay demlemenin tarifinden insan öldürmeye kadar uzanan çok renkli bir dokuyu kucaklamış olan bir hikâye vardır.

Bu hikâye, güçlü insanlardan ve bu insanların giriştikleri mücadelelerden bahseder. Böylece, insanoğlunun hudutları aşma, baskıdan kurtulma ve engelleri hiçe sayma arzusunu, daha renkli bir hayat özlemini tatmin eder. Kahramanlar neler yapılabileceğini göstermek suretiyle insanlığı yüceltir. Kahramanların giriştiği mücadelelerde başarı her zaman şart değildir. Kahraman bütün gücünü sarf etmişse—yenik düşse bile—değerinden bir şey kaybetmez çünkü gayretini ve tahammülünü son noktasına kadar kullanmıştır. İnsan gücünün ve mücadele idealinin—ve böylece de insanlığın —yüceltilmesi gönlün derinliklerinden kaynaklanan bir takdir duygusunu geliştirir, insanoğlunda bir mutluluk ve emniyet hissi uyandırır.

Destan kahramanları diğer insanlarda da bulunan bazı nitelikleri kendi vasıflarında çokça toplamış olan kişilerdir. Bu nitelikler pazu gücü olabilir, kahraman çok çevik olabilir, kurnaz olabilir, hitabeti kuvvetli olabilir. Ummiyetle bu özelliklerden bir veya ikisi iyice gelişmiştir. Meselâ, Homer'in *Odyssea*'sında Odysseus kurnaz ve çeviktir, *Şehname*'nin Rüstem'i maalesef safi pazudur. Kahraman gerçek dışı bir güç sergilediğinde bu sadece onun insana has gücünün abartılı bir ifadesidir. Abartılı ifade sadece kahraman için değil muhalif için de kullanılır çünkü fevkalâde güçlü bir düşmanı alt eden kahramanın ihtişamı muhakkak ki daha göz kamaştırıcıdır. Bazı kahramanların bütünüyle insan mayasından olamayacakları düşünülür, Gilgamiş'in 2/3 ilâhî, 1/3 insan olduğu ifade edilir. Manas ve Özbek destanı *Alpamiş*'in kahramanı Alpamiş da Allah'ın bir lütfu sayılabilir. Çünkü her ikisi de babaları çok yaşlı iken dünyaya gelirler. Kahramanlar meslek hayatlarının ta başından itibaren yani bebekliklerinden ve çocukluklarından itibaren fevkalâdelikler gösterirler. Manas beşikte iken konuşmaya başlar ve babası artık oğlum ata binmeye hazırdır diyerek ona bir at verir. Alaman Bet'in doğarken çıkardığı feryat kuzuları korkutur. Rüstem adını bastığı kayaları çökertir.

Favori konu teke tek dövüşmelerdir. Dövüş ayrıntılarıyla anlatılır, ne-reye ve nasıl vurulmuş etkisi ne olmuş vb. İki düşman grup dövüştüğünde detaydan ziyade umumî bir şiddet, gürültü ve karmaşa havası tasvir edilir. Ama destanlarda şahsî başarıya önem verildiği için bu tip grup çatışmaları da azdır.

Kahramanlar karşılarında insan düşmanlar bulamadıkları zaman tabiat kuvvetleri veya devlerle çarpışır. Meselâ, Odysseus gemisi parçalanca deniz ve dalgalarla boğuşur. Tabiat kuvvetleri ile çarpışma devler, canavarlarla boğuşmaya dönüşebilir. Meselâ, "Gılgamış"ta Gılgamış ve Enkidu bir nefeste 300 adamı öldürebilen bir boğayı öldürürler. Düşman yokluğunda kahramanlar boş durmaktan hoşlanmazlar, boş vakitlerini spor faaliyetleri ve müsabakalarla değerlendirirler. *Manas*'ın Bok Murun bölümünde cenaze şöleninden sonra at yarışları ve sportif faaliyetler yer alır. Milton'ın "Paradise Lost"unda (cilt 2) cennetten kovulan itaatsiz melekler liderleri şeytani beklerken at yarışları düzenleyerek vakit geçirirler (bu yarışlarda atın sırtına binilmez, Homer'de olduğu gibi at arabalarına binilir). Her halde Milton kendisi spora pek yatkın olmadığı için spor faaliyetlerine katılmak mecburî değildir, arzu edenler müzik müsabakası ve felsefî münazara yaparak yarışır. *Manas*'ta yiğitler ordo denilen ve kemiklerle oynanan bir oyun da oynarlar.

Derken kavga çıkar, kavgayı halletmek vakit alır ve maharet gerektirir. Oyunu kazanmak bir şan ve şeref meselesidir, kahramanlar azamî gayreti gösterirler hatta bazen biraz hile bile yaparlar.

Kuvveti, cesareti, bilgiyi, beceriyi insanda mücessemleştiren *Manas* gibi *Odyssea*, *Beowulf*, *Köroğlu* gibi destanlara kahramanlık destanı adını verebiliriz.

Kahramanlık destanlarının bir özelliği de gerçeği aktardığını iddia etmesidir. Bu bizim anladığımız manada bir tarihî hakikat olmasa bile destanı tabii ve aslî ortamında dinleyen dinleyici için destan gerçektir. Bu gün gerçeği artık farklı yerlerde—kitaplarda ve gazetelerde — arayan topluluklar üzerinde destanın nüfuzu eskisi gibi değildir. Belki bu sebeple manasçı Sagımbay Orozbekov, destan söylerken şu açıklamayı yapıyor ve anlatacağı hikâyede gerçek ile hayalin birbirine karışmış olduğunu, bahsedilen olayların çok eskilere ait olduğunu, göz şahitlerinin pek kalmadığını ve bu günün dünyasının artık bunlara inanmadığını—belki biraz nostaljiyle—söylüyor. Kahramanlık destanlarındaki şahıs isimlerinin ve hadiselerin tarihî gerçekliği hakkında birtakım çalışmalar ve bazı tespitler mevcuttur.

Şimdi, Türkçede yine destan adıyla anılan fakat özellikleri bakımından farklı bir destan grubunu oluşturan destanlara geçeceğim. Dikkate alacağım

malzeme Orta Asya menşeli (Altay ve Fin-Uygur menşeli) olacak, başka sahaların malzemesiyle mukayese yapamayacağım.

Bu destanlar insanî gücü yüceltmez, burada umumiyetle kuvvet ve cesaret yerine çok özel ve gizli bilgiler sayesinde maksada ulaşılır. Bu çeşit destanların tarihî gerçek olma iddiası da yoktur. Bu destanlarda anlatılan serüven her halde dimağda yaşanan manevî bir serüvendir. Destanların teması çoğu zaman bir arayıştır. Yer altı dünyasından muhalif bir varlık insan kahramanı çağırılmaktadır (Türk destanlarında bu varlık Erlik Han'ın bir habercisi olabilir veya hikâye İslâmî unsurlarla yeniden şekillendiyse Deli Dumrul hikâyesinde olduğu gibi haberci Azrail'dir). Bazen aranan şey gövdesini geride bırakmış olan bir ruh olabilir, bu destanlarda ruh gövdeden ayrılabilir ve sonra cansız bir varlığın içinde barınabilir ama çoğu zaman kuş biçimini alır. Aranan şey bazen çalınmış bir sürü olabilir. Sıkça görülen bir motif de uzun süren ve akıl almaz uzaklıklara yapılan yolculuklardır. Bu yolculuklara eş aramak için çıkılabilir, eş aramak için çıkılmamış olsa bile bazen yolculuğun sonunda bir eş bulunur, sürü sahibi olunur. Düşmanca karşılaşmalarda ve boy ölçüşmelerde hadiselerle bir kadın veya bir at veya tabiat üstü bir varlık hile kullanılarak veya herkese açık olmayan bilgilere müracaat ederek yön verir. Tabiat üstü unsurlar bolca mevcuttur. Gök ve yer altı varlıkları olayların içindedir.

Bu destanlardaki yolculuklar umumiyetle yer yüzünde yapılmaz, tabiat unsurlarından birinin mekânında yapılır, havada, gökte yapılır, suda yapılır ve yer altında yapılır. Yolculukların büyük bir kısmı yer altında yapılan yolculuklardır ve en renkli olan hikâyeler de bunlardır. Yolculuğa destanın erkek veya dişi kahramanı çıkar, bazen de kahramanın yerine atı gider. Erkek veya dişi kahramanlar kendi istekleriyle yola koyulabilirler ama çoğu zaman kahramanı bu işe düşmanı mecbur eder. Kahraman kendi isteğiyle çıktığı yolculuklarda kaybolan bir şeyi arar, meselâ çalınan sürüleri, kaçan esirleri, yağma sırasında düşmanın kaçırdığı anne babayı veya başka akrabaları. Göklere yapılan yolculuk umumiyetle hayat suyunu veya şifalı otları aramak içindir veya semavî yaratıkların himayesinde bulunan genç kızlardan birini kendine eş olarak almak içindir.

Kalevala'dan bir örnek vermek istiyorum çünkü *Kalevala* destanı kahramanlık destanı kategorisine girmeyen tipik bir örnektir. *Kalevala* destanının bir bölümünde Lemminkainen adında bir delikanlının hayatı anlatılır.

Lemminkainen, uğursuz diyara (Pohyolo'ya) yeni bir gelin bulmaya gidecektir. Annesi oğlunu salmak istemez. Delikanlı saçını tarar, başına bir felâket gelecek olursa saçını taradığı fırçadan kan akacağını söyler ve yola çıkar. Lemminkainen uğursuz diyara varır ve oranın ev sahibesinin kızını

ister. Kızın annesi şart koşar, Lemminkainen bir geyik yakalayıp getirecektir. Lemminkainen tatlı sözlerle geyiği yakalar ve uğursuz diyara getirir ama kızın annesi yeni bir şart koşar, ağzından ateş saçan atı da getirecektir. Delikanlı atı da getirir. Bu sefer bir şart daha koşulur, delikanlı Tuonela'da yaşayan kuğuyu getirecektir. Tuonela yer altı dünyasıdır, ölümün mekânıdır. Bu arada Lemminkainen'in evindeki fırçadan kan damlamaya başlamıştır. Oğlunun felâkete düştüğünü anlayan anne oğlunu aramaya çıkar. Ağaçlara sorar, yola, sorar, aya sorar, sonunda güneş oğlunun Tuonela nehrinin kara sularında olduğunu söyler. Oğlu keçe külâhlı adam tarafından öldürülerek Tuonela nehrine atılmıştır. Anne demirciye gider ve demirciye bir tırmık yaptırır, oğlunun parçalarını nehirden tarayıp çıkarır, bitiştirip ekler, damarları birbirine düğümler, kutsal merhemle oğlunu hayata döndürür.

Bu destanlar şamanizmin düşünce ve inanç sistemini yansıtır. Destan kahramanlarının ve onları kovalayan varlıkların tabiat unsurları içindeki yolculuğu kaybolan ruhları aramaya çıkan Sibiryâ şamanlarının yolculuklarını andırır. Lemminkainen'in annesi gibi Sagay destanı "Altın Pırkan"daki Sarıg Han da tıpkı bir şaman gibi tabiat âlemini yardımına çağırır, tıpkı bir şaman gibi aynasında güneşi ve ayı inceler, yine bir şaman gibi kaybolan izi bulabilmek için yıldızların, otların, köklerin isimlerini sayıp sıralar. Sarıg Han'ın Altın Pırkan'ı kovalayışı şamanların kayıp ruhları arayışını anımsatır. Kaçın destanı "Kara Tıgan Han ile Suksagal Han" destanında Kara Tıgan Han ile Suksagal Han büyü, sihir ve hipnotizma dallarında üstünlük yarışı yaparlar, bu da her halde şaman yarışlarından esinlenmiştir. Sagay destanı "Ay Mökö"de Ças Mökö'nün attığı ok, şamanların çok uzak mesafelerden birbirlerine fırlattıkları misillere benzer. Bu destanlarda kahramanların gök ve yer altını ziyaretleri Altay ve Yakut şamanların Tanrı Ülgen'i ziyaret tasvirlerine benzer.

Bu destanlarda üzerinde en çok durulan konulardan biri de evlenme konusudur. Birçok örnekte kahramanın evlenmesi hikâyenin doruk noktasını oluşturur.

Yine bu destanların bir özelliği de hadiseleri kadının bakış açısından görmesidir. Zorluklara çözüm umumiyetle kadın tarafından bulunur. Hem entelektüel açıdan hem manevî yönden kadınlar kocalarına ve kardeşlerine kıyasla daha güçlüdür. Bu da bize bu destanların kadının hâkim olduğu bir ortamdan geçtiğini hatta belki kadınlar tarafından yaratıldığını düşünündürüyor.

Bu tip destanlara bir isim ararken bir yandan bu destanların en belirgin özelliklerine bakıyorum, bir yandan da yabancı dillerde kullanılmış terimleri gözden geçiriyorum. İngilizcede "non-heroic poetry" yani "konusu kahramanlık olmayan şiir" terimi kullanılıyor ve fizikî güce dayanan kahramanlık-

lardan bahsedilmediği, vurdulu kırdılıdan ziyade büyüğü hadiselerin anlatıldığı vurgulanıyor. “Şamanizm” kökenli destan terimi aklıma gelen bir teklif, diğer teklifler ise “metafizik destanları”, “tabiat ötesi destanları”, veya (kronolojik açıdan daha eski destanlar olmaları sebebiyle) “eski destanlar” olabilir.

Şamanizm bir din olsa bile bu destanlara dinî destan demek doğru olmaz çünkü bu destanlar—en azından bu gün elimizdeki mevcut şekilleriyle—bir inanç sistemini açıklamak, yüceltmek veya bir din adına yapılan girişimleri anlatmak amacıyla söylenmediği gibi bir inanç sisteminin ritüeli de değildir.

Kahramanlık destanlarından bazılarında destan kahramanı bir din adına ve o dini savunmak, yüceltmek amacıyla harekete geçer, meselâ, “Chanson de Roland”da Hristiyanlık uğruna bir mücadele yapılmaktadır. “Battalgazi” destanı ve “Danişmendname”de ise Müslümanlığı Rum diyarına yaymak ideali vardır. Bununla birlikte bu destanlar tam anlamıyla birer kahramanlık destanıdır. *Dede Korkut*’taki Oğuzlar ve dinî kahramanlık destanı olmayan *Manas*’taki Kırgızlar da Müslümandır ve Müslüman olmakla gurur duyarlar. *Manas*’taki Kırgız kahramanlar kendilerini Buddhist ve putperestlerden üstün görürler fakat “Chanson de Roland”da olduğu gibi aynı dinden olmayanlara karşı tutumları katı değildir. Barış zamanında Buddhist Kalmukları şölenlerine davet ederler. Kırgızlar için din, millî duygularla benimsenen bir inanç unsurudur.

Millîlik kavramı hakkında da birkaç söz söylemek istiyorum çünkü bazı destan tanımlarında destanın millî bir özellik gösterdiği açıklamasına yer verilmiştir (Banarlı, Karaalioğlu, Türk Ansiklopedisi). Her destan bir millete, bir kavime aittir, en azından bir milletin atalarına aittir ve o milletçe de benimsenmiştir. *Kalevala*’dan Fin millî destanı diye bahsedilir, *Beowulf*, Anglo-Sakson destanıdır. Bununla birlikte destanlarda bazen öyle bölümlere rastlıyoruz ki bu bölümler millî dediğimiz sınırları aşarak hududun her iki tarafında da mekân kurmuştur. Meselâ *Dede Korkut*’taki Tepegöz hikâyesi ile *Odysseus*’taki Cyclops hikâyesi ayrıntılarına kadar aynı hikâyedir.

Yine millîlik bahsinde, destanların kendi ifadelerine müracaat edecek olursak destanlarda millî duygulardan pek bahis olmaz, tabii millî duyguların ifadesini kahramanlık destanlarında arıyoruz. Vatan sevgisi, millet sevgisi sık sık dile getirilmez çünkü bu duygular hep var sayılır, dile getirilmesi gereksizdir.

Bazı destanlar hem kahramanlık destanlarının hem de eski destanların (diğer terimleri seçecek olursak, şamanizm kökenli destanların veya metafizik destanlarının vs.) özelliklerini bünyesinde toplamıştır. Meselâ Kırgız destanı

“Er Töştük”, başka destanlarda da adı geçen yiğit Er Töştürk’ün maceralarından bahseder fakat bu maceralar yer altı âleminde gerçekleşir. Demek istediğim şu, bazen kategoriler arasındaki çizgiyi çekme zorluğu vardır, örnekleri patron çıkarır gibi makasla kesemiyoruz.

Kahramanlık destanları ve metafizik destanlarından başka konu itibarıyla farklı bir grupta ele alınması gereken ve literatürde yaratılış destanı adıyla bahsi geçen bir tür daha var. Bu tür eserleri başlı başına bir kategoriye koymayı ve efsane adıyla adlandırmayı tercih ederim. Bu tür anlatımlar tanrıların menşeyini, kainatın oluşumunu, insanın meydana gelişini ve ahireti konu alır. Terim olarak bu tür eserlere mitolojik destanlar veya efsane diyebiliriz. Muhteva mitlerle ilgilenir, mitolojiktir. Türk destanları arasında Altay Türklerinden derlenmiş olan ve hepimizin bildiği yaratılış destanı Tanrı’nın Erlik, May-tere, Mandı-şire ve Yakpara ile olan münasebetini, insanın yaratılışını ve günah işlemesini, Tanrı’nın dünyayı Yakpara ve Mandı-şire’ye bırakıp çekilmesini konu eder ve mitolojik bir destan veya efsanedir.

Bu noktada belki şu soruyu sormamız gerekir, sadece muhtevadan hareketle bir derlemeye, bir tespite, bir metne destan diyebilir miyiz? Meselâ Holmberg’in Sibiryâ mitolojileri kitabında yer alan tespitler arasında yine Altay Türklerinden derlenen ve insan hayatının, güneşin, ayın, yıldızların ve canlıların (meselâ sivri sineğin) menşeyini anlatan bir metin bulunmaktadır. Son derece kısa olan bu ve benzeri metinler belki daha uzun anlatımların özetidir. Bu metinler destan değildir çünkü destan ister şifahî olsun ister yazıya geçmiş bulunsun bir edebiyat türüdür, bir anlatım kalıbıdır, kendine has bir şekli, bir akışı ve üslûbu vardır. Destan terimini muhteva açısından belirli iki gruplarda topladığımız ve kendisine has bir anlatım tekniği bulunan uzunca eserler için kullanmamızın uygun olacağını düşünüyorum.

Şükrü Elçin bir araştırmasında Türk dilinde ‘destan’ kelimesinin nerelerde ve ne çeşit eserler için kullanıldığını inceliyor ve Türkçede destan teriminin epik karakterli eserlerden başka eserleri de tanımladığını gösteriyor. Şayet destan için bir hudut çizmek istiyorsak ve “destan, işte Manas’tır” diyorsak, muhteva farkı olsa bile *Kalevala*’yı da anlatım benzerliği sebebiyle destan olarak tanımlıyorsak destan terimini “epos”a (Kırgızların “comok”una, Yakutların “olongho”suna) karşılık olarak büyük eserler için kullanalım. Leyla ve Mecnun gibi aşk konulu mesnevîleri, Yusuf ve Züleyha gibi biraz aşk, biraz din konulu mesnevîleri, Mantiku’t-tayr gibi mecazî tasvirleri (alegorileri), nasihatnameleri, didaktik eserleri, vakayinameleri, manzum masalları, mani ve koşma türünden kısa şiirleri- her ne kadar bu eserler kendilerini destan diye isimlendirseler bile- destan türünün dışında tutmayı teklif ediyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- BANARLI, N.S., *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, C. 1.
- BOWRA, C.M., *Heroic Poetry*, London 1952.
- BOWRA, C.M., *Homer*, London 1972.
- CHADWICK, N.K. & ZHİRMUNSKY V., *Oral Epics of Central Asia*, Cambridge 1969.
- ELÇİN, Ş., *Halk Edebiyatına Giriş*, (Kültür Bakanlığı Yayınları), Ankara 1981.
- Şehname= Firdovsi, *Şahname*, neşreden M.İ.O. Osmanov, Moskova 1966-1971, 9 Cilt.
- Gılgamış= *Teh Epic of Gilgamesh*, An English Version with an Introduction by N.K. Sandars, Reading 1987.
- HATTO, A.T., *The manas of Wilhelm Radloff*, re-edited, newly translated and with commentary by A.T. Hatto, Weisbaden 1990.
- HATTO, A.T., *The Memorial Feast for Kökötöy-khan* (Kökötöydün aş), a Kirghiz epic poem, edited for the first time from a photocopy of the unique manuscript with translation and commentary by A.T. Hatto, Oxford 1977.
- HOLMBERG, U., *Finno-Ugric, Siberian (Mythology)*. Boston 1927.
- İNAN, A.K., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1972.
- KALEVALA-*Fin Destanı*, çeviren Lale Obuz, Muammer Obuz, Ankara (C.1) 1965, (C. 2) 1966.
- KARAALIOĞLU, S.K., *Edebiyat Terimleri Kılavuzu*, İstanbul 1975.
- KER, W.P., *Epic and Romance-Essays on Medieval Literature*, New York 1957.
- KÖPRÜLÜ, M.F., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1984.
- OBUZ, L. & OBUZ, M., bkz. Kalevala.
- SEYİDOĞLU, B. *Erzurum'da Yerlerle İlgili Derlenmiş Efsaneler Üzerine Bir İnceleme*, (basılmamış doçentlik tezi) 1978.
- Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1966.